
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng3
s. 21–45
doi: 10.36121/mstarnawska.22.2025.3.021

Maria Starnawska
ORCID: 0000-0001-9814-7489
(Uniwersytet w Siedlcach)

Templariusze w Opatowie? Dzieje historiograficznego mitu.

Streszczenie: Informacja o rzekomym pobycie templariuszy w Opatowie przed przekazaniem tej miejscowości biskupom pojawiła się po raz pierwszy w 3. ćwierci XV w. w dziełach Jana Długosza. Kronikarz zaczerpnął tę wiedzę z lokalnej tradycji w Opatowie. Mimo małej wiarygodności tego przekazu został on przyjęty w 1842 r. przez historyka Tymoteusza Lipińskiego, który połączył relację o rzekomym pobycie templariuszy w Opatowie z błędną informacją Długosza o fundacji Henryka Sandomierskiego w pobliskiej Zagości rzekomo także dla templariuszy, w rzeczywistości dla joannitów. Hipoteza ta co jakiś czas powraca w nauce mimo, że wielokrotnie wykazywano jej bezzasadność.

Słowa kluczowe: templariusze, Opatów, biskupstwo lubuskie, historiografia, Jan Długosz, mit

The Knights Templar in Opatów? The history of the historiographic myth.

Annotation: Information about alleged residence of the Knights Templar in Opatów before the donation of this locality to the bishopric of Lubusz appeared at first in the 3rd quarter of the 15th century in the works of John Długosz, the famous chronicler. Długosz got this information from local tradition. In 1842 historian Tymoteusz Lipiński combined this information with the also wrong message about the foundation made by Henry, duke of Sandomierz, allegedly for the Knights Templar, in fact for the Knights Hospitaller, in Zagość near Opatów. This hypothesis comes back from time to time in scientific discussions even though it has been repeatedly shown to be unfounded.

Keywords: The Knights Templar, Opatów, bishopric of Lubusz, historiography, John Długosz, myth

Wstęp

Pierwsze zapisy średniowieczne na temat domniemanej obecności templariuszy w Opatowie powstały pod piórem Jana Długosza w trzeciej ćwierci XV w. w jego dwóch dziełach: w Rocznikach i w Księdze uposażeń biskupstwa krakowskiego (*Liber beneficiorum*). Zdaniem dziejopisa zakon miał zostać usunięty z Opatowa w 1237 r., a więc ponad dwieście trzydzieści lat przed powstaniem jego przekazu. Poza jednym dokumentem z 1189 r., który ewentualnie może, ale nie musi, potwierdzać opowieść Długosza, brak innych przekazów źródłowych, a już szczególnie – wcześniejszych, niż relacja kronikarza. Istnieje szereg przesłanek przemawiających przeciw tezie Długosza. Mimo to pogląd o obecności rycerzy Świątyni w Opatowie funkcjonował w dziejopisarstwie nowożytnym, a następnie, po narodzinach nowoczesnej historiografii pod koniec XVIII w. także w publikacjach naukowych w XIX, XX i XXI w. W tym czasie wielokrotnie pojawiały się gruntowne polemiki z tą tezą, ale powracała ona mimo to w kolejnych opracowaniach.

Celem niniejszego tekstu jest prześledzenie, w jaki sposób informacje zaczerpnięte z przekazów Długosza funkcjonowały w opracowaniach naukowych i publikacjach bardziej popularnych od narodzin naukowej historiografii, kształtując historiograficzny mit o obecności templariuszy i powodując liczne polemiki i dyskusje w tej sprawie. Przebadane zostaną przede wszystkim publikacje polskich autorów, chociaż nie sposób pominąć kilku niemieckich.

Źródła wykorzystywane jako świadectwa pobytu templariuszy w Opatowie

Informacja o domniemanym pobycie templariuszy w Opatowie pojawiła się po raz pierwszy w II połowie XV w. w trzech przekazach Jana Długosza. W wersji bardziej obszernej w dwóch miejscach *Liber beneficiorum* i w postaci krótkiej wzmianki w Rocznikach pod r. 1237. Opisując uposażenie kolegiaty opatowskiej, leżącej na obszarze diecezji krakowskiej, ale podległej biskupom lubuskim, rozważa on okoliczności przejęcia tych dóbr przez biskupów zza Odry i wcześniejszych losów tych posiadłości. Przyznaje, że nie ma na ten temat zapisek i opiera się tylko na niejednoznacznej tradycji. Niektórzy bowiem twierdzą, że miejscowość ta była czasową siedzibą benedyktynów z Łyśca, zwłaszcza że przełożeni benedyktynów noszą tytuł opata, ale uznaje tę wersję za mało prawdopodobną. Nie tłumaczy ona bowiem późniejszej przynależności dóbr opatowskich do biskupów lubuskich, skoro między opactwem na Łysej Górze a tym biskupstwem nie ma żadnego związku, chociaż mogło dojść do wymiany posiadłości między nimi. Inni (*alii*) natomiast twierdzą, że dobra te należały do templariuszy, którzy mieli tu główny ośrodek, siedzibę władz prowincji, a śladem pobytu ich były rzeźby na tympanonie przedstawiające zakonników, którym współczesny Długoszowi dziekan opatowski, Rafał z Brzezia, poutraćiał głowy wspominając skandale, jakie były przyczyną rozwiązania zakonu¹. Wersja ta trafiła Długoszowi do przekonania i przyjął ją za pewnik także w dalszej części opisu dóbr opatowskich, wskazując, iż niektóre, konkretnie

¹ J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 1, Cracoviae 1863, (Joannis Długosz ..., *Opera omnia*, wyd. A. Przezdziecki, t. 7), s. 574-576.

przezeń wskazane prebendy kapituły opatowskiej zostały uposażone z dawnego majątku templariuszy².

Skojarzył ten pogląd z przekazem Kroniki wielkopolskiej o przekazaniu przez Henryka Brodatego biskupstwu lubuskiemu *monasterium* opatowskiego, na czele którego stał opat Gerard ustanowiony biskupem ruskim, wraz z jego dobrami należącymi do biskupstwa ruskiego. Kronika wielkopolska jednak nie wspominała o templariuszach³. Długosz zadatował to wydarzenie na 1237 r. i dodał, że stało się to po uprzednim usunięciu templariuszy z Opatowa (*templariis eiectis*)⁴. Informację o tym nadaniu, dokonanym za zgodą Bolesława Wstydlwego, i uprzednim usunięciu templariuszy (*templariis exclusis*) zawarł też dziejopis w Rocznikach pod tą samą datą (1237 r.), dodając też, że dobra przekazane biskupom lubuskim liczyły 16 wsi⁵. Współcześni historycy badający kwestię początków misji ruskiej biskupstwa lubuskiego (Aleksander Gieysztor, Józef Matuszewski, Anzelm Weiss⁶) datują przekazanie dóbr opatowskich na 1232 r., a nie na 1237 r., co nie jest istotne dla niniejszych rozważań.

Godna uwagi jest za to kolejność powstawania obu przekazów Długosza. Zdanie o nadaniu Henryka Brodatego dla biskupstwa lubuskiego jest zawarte w tzw. autografie Roczników, ich podstawowej redakcji, w części spisanej ok. 1464-1466 r.⁷. Natomiast *Liber beneficiorum*, zawierający obszerną opowieść o utraceniu głów rzeźbionych postaci zakonników, powstawał w latach 1470-1480⁸, a sam fragment dotyczący Opatowa, jak wynika z informacji o fundacji w tym mieście klasztoru bernardynów i związanych z tym zmianach w uposażeniu kolegiaty dokonanych w 1471 r. *noviter et recenter*⁹, musiał być zredagowany w tym roku lub niewiele później. Do czasu nowego wydania odpowiedniego tomu Roczników Długosza (1973 r.) zdanie

² J. Długosz, *Liber beneficiorum* ..., t. 1, s. 583, 584, 586, 587, 588.

³ *Chronica Poloniae Maioris*, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1970, (*Monumenta Poloniae Historica*, series nova, t. 8), s. 82; A. Semkowicz, *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*, Kraków 1887, s. 235.

⁴ J. Długosz, *Liber beneficiorum* ..., t. 1, s. 575, 633.

⁵ I. Długossius, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, liber quintus, liber sextus, wyd. D. Turkowska, M. Kowalczyk, M. Plezia, K. Pieradzka, Varsaviae 1973, s. 278.

⁶ A. Gieysztor, *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, „*Nasza Przyszłość*” 1948, t. 4, s. 95-101; J. Matuszewski, *O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*” 1949, t. 2, s. 33-53; A. Weiss, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977, (*Studia Kościelno-Historyczne*, t. 1), s. 79.

⁷ W. Semkowicz-Zarembina, *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza*, Kraków 1952, (*Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego*, seria II, t. 42, ogólnego zbioru t. 72, nr 1), s. 55-57.

⁸ A. Perzanowska, *Wiadomości źródłowe o życiu i działalności Jana Długosza*, [w:] *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, red. S. Gawęda, Warszawa 1980 (*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, t. 561, *Prace Historyczne*, z. 65), s. 347; M. D. Kowalski, *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części Liber beneficiorum diocesis Cracoviensis Jana Długosza*, „*Studia Źródłoznawcze*” 2009, t. 66, s. 84; S. Kuraś, *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber Beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966, s. 20.

⁹ J. Długosz, *Liber beneficiorum* ..., t. 1, s. 576, 589, 633. Klasztor bernardynów w Opatowie został założony w 1470 r., a spór z kolegiatą, o którym pisze Długosz, został ostatecznie zakończony w 1472 r. Por. K. Grudziński, *Opatów*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 240.

o nadaniu Henryka Brodatego mogło uchodzić za integralną część tekstu powstałego ok. 1464-1466 r. Jednak z najnowszego wydania, po badaniach rękopisu autografu, wiemy, że uszczegółowienie relacji informacją o tym, że na dobra opatowskie składało się 16 wsi i że nadano je po usunięciu templariuszy, zostało dopisane na marginesie¹⁰. Zatem Długosz pozyskał tę informację po 1470 r. w Opatowie, gdy zbierał materiały do *Liber beneficiorum* i dopisał ją do wcześniej zredagowanego przekazu Roczników. Ustna tradycja o domniemanym pobycie templariuszy w Opatowie funkcjonowała więc w II połowie XV w. tylko w tamtejszym, lokalnym środowisku.

Tradycja ta powstała prawdopodobnie w trakcie starań biskupów lubuskich o wykonywanie jurysdykcji na Rusi trwających od założenia w 1254 r. efemerycznego biskupstwa w Łukowie rzeczywiście wspieranego przez templariuszy. W sporach, jakie biskupi toczyli w tej sprawie aż powstania katolickiej organizacji kościelnej na Rusi Czerwonej w końcu XIV w., posługiwali się oni argumentami całkowicie legendarnymi, jak np. pogląd o założeniu biskupstwa na Rusi i późniejszym jego przeniesieniu do Lubusza. Mogło to sprzyjać pomieszaniu w tradycji faktów dotyczących Opatowa i Łukowa i doprowadzić do powstania legendy o templariuszach w Opatowie, żywej w środowisku kapituły podległej biskupom lubuskim¹¹. Z legendą tą musiał się spotkać Długosz w trakcie kwerendy do *Liber beneficiorum*.

Przekazem źródłowym, który byłby traktowany jako argument za obecnością templariuszy w Opatowie przed nadaniem tych dóbr biskupstwu lubuskiemu, jest wystawiony tam wy 1189 r. dokument Kazimierza Sprawiedliwego. Wśród świadków widnieje na nim *Velizlaus ierosolimitanus*, który ewentualnie mógłby być templariuszem¹². Dokument ten nie był znany Długoszowi, ale w XIX i XX w. stał się argumentem w dyskusjach na temat ewentualnej obecności templariuszy w Opatowie.

Każdy z wymienionych tu przekazów funkcjonował inaczej w obiegu naukowym. Roczniki Długosza, zawierające lakoniczną wzmiankę o nadaniu dóbr

¹⁰ I. Długossius, *Annales seu cronicae ...*, s. 278, przypis tekstowy d-d.

¹¹ M. Starnawska, *Wiadomości Długosza o templariuszach i joannitach*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa i in., Warszawa 1991, s. 474-476; też, *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999, s. 64-66; też, *Zakony w dziejach Opatowa*, [w:] *Kapituła kolegiacka w Opatowie w 800-lecie istnienia*, red. M. Spociński, Z. Pałubska, Opatów 2007, s. 93-104.

¹² *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej Ś. Wacława*, wyd. F. Piekosiński, cz. 1, Kraków 1874, nr 4, s. 8-9. Należy odnotować odosobnioną opinię Tadeusza Manteuffla, iż miejscem wystawienia dokumentu nie był Opatów w ziemi sandomierskiej, ale miejscowość o tej samej nazwie położona w okolicach dzisiejszej Częstochowy lub Opatówek pod Kaliszem, gdyż dotyczy on dóbr tzw. opola chropkiego leżącego w okolicach dzisiejszych Pabianic. Por. Z. Tomaszewski, T. Manteuffel, J. Gąsowski, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 7 do 30 maja 1953 r. nad osadnictwem średniowiecznym i architekturą romańską w Opatowie*, „Przegląd Historyczny” 1954, t. 45, z. 4, s. 691-692. Pogląd ten nie wydaje się słuszny z racji obecności wśród świadków opata z Łyśca i przedstawicieli rycerstwa sandomierskiego, trudnej do wytłumaczenia w miejscowościach bardziej odległych od tego klasztoru, i nie został podjęty przez innych badaczy. Na temat tego dokumentu por. Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium dokumentów polskich doby piastowskiej*, Z. 1, *Do końca XII wieku*, Kraków 2006 [reprint wydania z 1937 r.], nr 118; A. Lis, *Colloquia opatowskie z przełomu XII i XIII wieku*, Sandomierz 2017, s. 22-49; por. też T. Giergiel, *Colloquia rycerstwa sandomierskiego. Od wieców dzielnicowych do zjazdu ziem polskich w Chęcinach w 1331 roku*, [w:] *Lokalne społeczności a konstytucje i uchwały sejmowe. Z dziejów parlamentaryzmu między Wisłą a Pilicą*, red. J. Muszyńska, J. Pielas, Kielce-Warszawa 2008, s. 32.

opatowskich biskupom lubuskim w 1237 r. po uprzednim usunięciu templariuszy, miały bardzo szeroką recepcję i dość wcześnie było wykorzystywane przez uczonych i pisarzy. Mimo konfiskaty pierwszej edycji sześciu ksiąg Roczników z 1615 r. na rozkaz króla Zygmunta III liczne rękopisy tego dzieła krążyły wśród uczonych i funkcjonowały w obiegu intelektualnym. Prawdziwe upowszechnienie znajomości Roczników nastąpiło dzięki dwóm edycjom z XVIII w.: tzw. edycji lipskiej z 1711 r., wydanej z inicjatywy carskiego urzędnika Henryka Huyssena, i wydaniu w l. 1776 w Warszawie przez Wawrzyńca Mitzlera do Kolof, zasłużonego wydawcę i uczonego¹³.

Pozostałe przekazy, w tym najobszerniejszy zawarty w *Liber beneficiorum*, miały charakter urzędowy i znacznie później zaczęły być wykorzystywane w badaniach historycznych. Księga uposażeń została wydana w l. 1863-1864 w ramach edycji dzieł wszystkich Długosza przez uczonych krakowskich, chociaż jakość tego wydania pozostawia wiele do życzenia¹⁴. Wykorzystywany w praktyce administracyjnej Kościoła tekst księgi uposażeń podtrzymywał tradycję o pobycie templariuszy w Opatowie trwającą w lokalnym środowisku kościelnym, której odzwierciedleniem są zapisy kroniki klasztoru tamtejszych bernardynów z 1621 r.¹⁵ czy wizytacji z 1791 r.¹⁶ Dokument opatowski Kazimierza Sprawiedliwego został wydany drukiem po raz pierwszy w 1845 r.¹⁷.

Nie dziwi więc, że informacja o nadaniu dóbr opatowskich biskupom lubuskim rzekomo w 1237 r. i rzekomo po usunięciu stamtąd templariuszy trafiła do kilku polskich kronik nowożytnych czerpiących z Długosza, np. do wydanej drukiem już w 1521 r. kroniki Macieja z Miechowa, do dzieła Marcina Kromera czy do historii klasztoru miechowskiego opracowanej w XVII w. przez Samuela Nakielskiego¹⁸.

Poglądy na temat templariuszy w Opatowie w początkach naukowej historiografii

Z dzieła Długosza, konkretnie z wydania lipskiego, korzystał też ojciec naukowej historiografii polskiej, Adam Naruszewicz. W *Historji narodu polskiego*, w tomie wydanym w r. 1783 r., za Długoszem pisze w tekście głównym o przekazaniu w 1237 r.

¹³ S. Cynarski, *Uwagi nad problemem recepcji „Historii” Jana Długosza w Polsce XVI i XVII wieku*, [w:] *Długossiana*, s. 283-290; W. Semkowicz-Zarembina, *Przedmowa*, [w:] *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, księga pierwsza, księga druga, wyd. J. Dąbrowski, W. Semkowicz-Zarembina, K. Pieradzka, B. Modelska-Strzelecka, tłumaczenie S. Gawęda i in., Warszawa 1962, s. 27-35.

¹⁴ S. Kuraś, *Regestrum*, s. 6-9.

¹⁵ Zapis kroniki cytowany w pracy: A. Gromek-Gadkowska, *Dawne dzieje Opatowa. Fakty, ludzie, zdarzenia*, Opatów [1998], s. 20. To amatorskie opracowanie pełnej zapala regionalistki jest zawiera tyle błędów, że nie można mieć pewności, czy rzeczywiście cytaty ten jest wiarygodny.

¹⁶ T. Lipiński, *Opatów pod względem religijnym*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1842, t. 2, z. 2, s. 166-170.

¹⁷ Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium*, nr 118; M. Gładyszewicz, *Dowody z oryginalnych dyplomatów i z innych akt Kapituły katedr. krak.wypisane*, [w:] tenże, *Żywot błogostawionego Prandoty z Białaczowa biskupa krakowskiego*, Kraków 1845, s. 254-256. (193-269).

¹⁸ [Matthiae de Miechow], *Chronica Polonorum*, Cracouiae MDXXI, reprint Kraków 1986, s. CXXVII; Marcina Kromera biskupa warmińskiego o sprawach, dziejach, y wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich Ksiąg XXX przez Marcina Błazowskiego z Błazowa ... przetłumaczone, Kraków 1611, s. 179-180; S. Nakielski, *Miechovia sive promptuarium antiquitatum Monasterii Miechoviensis*, Cracoviae 1634, s. 339.

dóbr opatowskich biskupom lubuskim przez Henryka Brodatego, nie wspominając o templariuszach. W przypisie jednak zamieszcza odpowiedni cytat z Roczników, wzmiankujący usunięcie stamtąd rycerzy Świątyni, i obszerny wywód na temat historii uprawnień misyjnych biskupów lubuskich na Rusi. W wywodzie tym nie interesuje się jednak wcale kwestią domniemanego pobytu templariuszy w Opatowie przed darowizną księcia śląskiego¹⁹. Nie jest to pierwsze miejsce, gdzie Naruszewicz pisze o templariuszach. Już wcześniej powtarza pomyłkę Długosza o sprowadzeniu przez Henryka sandomierskiego do Zagości rzekomo w 1153 r. templariuszy, a nie joannitów²⁰. Pewne informacje o tym zakonie podaje też pod r. 1189 r. pisząc o kłesce zadanej krzyżowcom przez Saladyna i misji legata papieskiego kardynała Jana Malabranca, który miał wzywać Polaków do udziału w III krucjacie. Informację o misji kardynała i jego domniemanym celu Naruszewicz przejął od Długosza, który jednak nie wspominał templariuszy w związku z tymi wydarzeniami. Naruszewicz wzbogacił relację Długosza, ale w tym fragmencie nie rozważa kwestii ewentualnej lub rzeczywistej obecności tego zakonu w Polsce²¹.

Polscy historycy i tzw. badacze starożytności na początku XIX w. zdają się tej sprawy nie dostrzegać. W wydany w 1816 r. *Opisie starożytny Polski* (coś w rodzaju słownika historyczno-geograficznego) Tomasz Świącki powtarza za Naruszewiczem samą informację o przekazaniu Opatowa biskupom lubuskim, ale bez szczegółów o uprzedniej obecności i wypędzeniu stamtąd templariuszy, o czym mógłby był się dowiedzieć z przypisu u Naruszewicza²². Jeszcze w 1843 r. publikujący w Wilnie mało znany pisarz Aleksander Jurkowski w dziełku pt. *Historja zakonu rycerskiego Templaryuszów* dowodzi, że „Nie ma śladu w Kronikarzach naszych, ażeby ten Zakon znajdował się w naszej ziemi”, chociaż powołuje się na anonimowego jezuitę twierdzącego, że kościół św. Kazimierza w Wilnie stoi na miejscu dawnego kościoła templariuszy (!!!). W to zresztą sam Jurkowski nie wierzy, ale widocznie nie zadał sobie trudu sięgnięcia do dzieł Długosza, Miechowity czy Kromera²³, którzy wzmiankowali rzekomą obecność templariuszy w Opatowie.

Jednak już wcześniej, w 1829 r. wyszły dwie publikacje, w których przekaz Roczników Długosza o domniemanej obecności templariuszy w Opatowie przed na-

¹⁹ A. Naruszewicz, *Historja narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 4, Warszawa 1783, s. 263, przyp. b.

²⁰ A. Naruszewicz, *Historja*, t. 3, Warszawa 1781, s. 321 i przyp. f; I. Długossius, *Annales seu cronicae...*, s. 53; M. Starnawska, *Wiadomości Długosza*, s. 473 (tu błędna informacja, iż Długosz umieszcza tę fundację po powrocie Henryka z pielgrzymki, gdy w rzeczywistości pisze on o dokonaniu fundacji przed wyruszeniem na peregrynację.).

²¹ A. Naruszewicz, *Historja*, t. 4, s. 74-76, w tym przyp. f. Taki akurat cel legacji kardynała Malabranca nie jest poświadczony źródłami i część historyków uznaje go za wątpliwy. Por. M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII-XIII wieku*, Warszawa 2002, s. 123-124; A. Vetulani, *Nowe źródło do historii staropolskiego prawa małżeńskiego*, [w:] tenże, *Z badań nad kulturą prawniczą w Polsce piastowskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 46; I. Długossius, *Annales seu cronicae*, s. 144-146.

²² T. Świącki, *Opis starożytny Polski*, t. 1, Warszawa 1816, s. 199.

²³ A. Jurkowski, *Historja zakonu rycerskiego Templaryuszów*, Wilno 1843, S. 4-5. O Jurkowskim por. S. Orgelbranda *Encyklopedia powszechna*, t. 7, Warszawa 1900, s. 571.

daniem go biskupom lubuskim został zauważony, chociaż uznany za niewiarygodny bez poważniejszej dyskusji. Dwaj nieujawniający swej tożsamości autorzy, Polak i Ślązak, w wydanej w Krakowie w tomie zbiorowym pod redakcją Jerzego Samuela Bandtkiego obszernej rozprawie o początkach biskupstwa lubuskiego szczegółowo omówili przekazy o nadaniu tym biskupom dóbr opatowskich, przyjmując za wiarygodną podstawę swoich tez przekaz Kroniki wielkopolskiej o darowiźnie Henryka Brodatego i powierzeniu biskupom lubuskim misji na Rusi. Skojarzyli ten przekaz z informacją tejże kroniki o obecności dawnego biskupa ruskiego, cystersa Gerarda na uroczystościach w Krakowie w 1254 r. po kanonizacji św. Stanisława²⁴ i na tej podstawie uznali, że *monasterium* opatowskie nadane pasterzom lubuskim przez księcia śląskiego należało do szarych mnichów. W przypisie jednak zaznaczyli, że wedle Roczników Długosza rzecz miała się inaczej i wyrazili przypuszczenie, że źródłem podwójnej tradycji (Kroniki wielkopolskiej i Długosza) mogła być płynność przynależności Opatowa do cystersów i templariuszy²⁵. Do podobnych wniosków doszedł historyk diecezji lubuskiej Siegmund Wilhelm Wohlbrück w dziele wydanym w tymże 1829 r. w Berlinie. Uznał on, iż pytanie, „w jaki sposób późniejszy, a zatem mniej wiarygodny Długosz doszedł do przekonania, że klasztor w Opatowie, którego dobra książę ofiarował [biskupstwu lubuskiemu – uzupełn. aut.], do tego czasu należał do templariuszy, musi pozostać nierozstrzygnięte” [tłum. aut.]²⁶.

Domniemany pobyt templariuszy w Opatowie nie wzbudzał większego zainteresowania historyków w okresie narodzin naukowej historiografii. Jedyńm źródłem potwierdzającym *expressis verbis* obecność rycerzy Świątyni wykorzystywanym, i to nie przez wszystkich, był zapis Roczników Długosza pod 1237 r., zawierający tylko lakoniczną wzmiankę na ten temat. Bardziej wnikliwi autorzy publikacji z 1829 r. wykorzystali też dla zbadania kontekstu Kronikę wielkopolską. Jednak nie doszli do żadnego decydującego wniosku, gdyż znane im źródła na to nie pozwalały. Lakoniczność wzmianki Długosza nie zachęcała także do dogłębnej analizy tego problemu. Bardziej szczegółowe rozważania, w trakcie których poszerzano bazę źródłową, miały rozpocząć się dopiero tuż przed połową XIX w.

Konstrukcja Lipińskiego i jej recepcja. Poszerzanie bazy źródłowej

Najwcześniejszym autorem, który przeprowadził szczegółową analizę kilku przekazów źródłowych dotyczących domniemanej obecności templariuszy w Opatowie, był warszawski intelektualista Tymoteusz Lipiński²⁷. W opublikowanej w 1842 r.

²⁴ *Chronica Poloniae Maioris*, s. 101.

²⁵ *Dissertatio historica de Episcopatu Lubusensi*, [w:] *Miscellanea Cracoviensia nova*. Fasc. 1, wyd. J. S. Bandtkie, Kraków 1829, s. 16-17, 19-20. Autorów tej publikacji nie ustalił najnowszy monografista dziejów biskupstwa lubuskiego, A. Weiss, *Organizacja*, s. 16.

²⁶ „Wie der spätere, mithin weniger glaubwürdige Dlugosch zu der Angabe gekommen sey, daß das Kloster zu Opatow, dessen Güter der Herzog verschenkte, bis dahin den Tempelherren gehört habe, muß dahin gestellt bleiben“, S. W. Wohlbrück, *Geschichte des ehemaligen Bisthums Leubus*, Theil 1, Berlin 1829, s. 87-91.

²⁷ O Lipińskim por. M. Tyrowicz, *Lipiński Tymoteusz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 17, z. 3, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 399-401; G. Korbut, *Literatura polska od początków do wojny światowej*, t. 3, *Od roku 1820 do 1863*, Warszawa 1930, s. 372.

w „Pamiętniku Religijno-Moralnym” rozprawce *Opatów pod względem religijnym* wyraził przypuszczenie, iż w miejscu kolegiaty istniał wcześniejszy kościół templariuszy sprowadzonych tam w 1154 r. przez Henryka sandomierskiego, których usunął w 1237 r. Henryk Brodaty przekazując miasto wraz 16 wsiami biskupom lubuskim. Mimo, iż autor nie ujawnił źródeł tych informacji, niewątpliwie zaczerpnął je z *Roczników Długosza*, a pogląd o sprowadzeniu templariuszy w 1154 r. przez Henryka sandomierskiego jest wynikiem skojarzenia przekazów dziejopisa o sprowadzeniu przez Henryka sandomierskiego w 1154 r. do Zagości rzekomo templariuszy i o ich usunięciu z Opatowie z powodu nadania go biskupom lubuskim rzekomo w 1237 r. Powodem tego skojarzenia musiała być bliskość obu miejscowości. Samą kolegiatę w postaci, jaką widział Lipiński (i jaką ma obecnie), wznieść mieli jego zdaniem biskupi lubuscy po 1237 r.

Dla potwierdzenia tych informacji przytacza on zapis wizytatorów z 1791 r., którzy na podstawie *Liber beneficiorum* Długosza wnioskują o obecności templariuszy w Opatowie przed przekazaniem go biskupom lubuskim, chociaż nie rozstrzygają, czy to oni, czy dopiero biskupi lubuscy wznieśli istniejącą w XVIII w. świątynię²⁸. Świadczy to, iż *Liber beneficiorum* funkcjonował jako źródło lokalnych tradycji, ale tylko w regionie. Informacje o nadaniach obu Henryków z 1154 i 1237 r. powtórzył Lipiński w wydany wspólnie z Michałem Balińskim w 1844 r. drugim tomie dzieła *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*. Ze względu na słownikowy, syntetyczny charakter publikacji nie poświęcił zresztą głębszej uwagi sprawie rzekomej obecności templariuszy w Opatowie i zrezygnował z zamieszczenia fragmentów wizytacji z 1791 r.²⁹

Nowością w publikacjach Lipińskiego było uznanie za wiarygodną zawartę u Długosza tradycji o pobycie templariuszy w Opatowie i połączenie przekazów dziejopisa o Opatowie i Zagości. W efekcie Lipiński stworzył byt historiograficzny w postaci hybrydowej placówki templariuszy sprowadzonych do Zagości, ale rezydujących w Opatowie i uposażonych dobrami opatowskimi. Zapewne ze względu na popularność *Starożytnej Polski* jako słownika historyczno-geograficznego³⁰ ta konstrukcja intelektualna była powielana przez kilkadziesiąt lat, a i obecnie bywa traktowana poważnie.

Rzeczywistym osiągnięciem Lipińskiego było natomiast wprowadzenie do obiegu naukowego nowego źródła, czyli wizytacji z 1791 r., i upublicznienie tego, że pozostający w rękopisie *Liber beneficiorum* Długosza zawiera informacje na temat rzekomej obecności templariuszy w Opatowie. Samej księgi uposażeń, niewydanej jeszcze wtedy drukiem, Lipiński nie miał w ręku. Przypuszczenia zarówno Lipińskiego,

²⁸ T. Lipiński, *Opatów pod względem religijnym*, s. 168-170.

²⁹ M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, Warszawa 1844, s. 299. [reprint Warszawa 1986]. Gabriel Korbut i Tadeusz Turkowski potwierdzają, iż autorem haseł z dotyczących województwa sandomierskiego był Lipiński. Potwierdza to także opublikowanie przezeń dwa lata przed publikacją całości cytowanego tu artykułu o Opatowie, niewątpliwie owocu przygotowań do publikacji syntetycznej, por. G. Korbut, *Literatura*, t. 3, Warszawa 1930, s. 372, 461; T. Turkowski, *Baliński Michał*, [w:] PSB, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 241.

³⁰ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko historyczne 1832-1869*, Warszawa 1970, s. 30.

jak i wizytatorów oparte na *Liber beneficiorum* o zastąpieniu pierwotnego kościoła templariuszy budynkiem kolegiaty dopiero przez biskupów lubuskich po usunięciu rycerzy zakonnych wskazują, iż wizytatorzy przeoczyli informację Długosza o utraceniu głów posągom templariuszy przez dziekana opatowskiego w XV w. Jeśli kolegiatę wzniesli dopiero biskupi po usunięciu templariuszy, to nie umieszczaliby na tympanonie ich wizerunków, których zatem nie byłoby w czasach Długosza.

Wykreowany przez Lipińskiego byt historiograficzny w postaci hybrydowego zogojsko-opatowskiego domu templariuszy istniejącego w l. 1154-1237 funkcjonował w publikacjach historycznych przez kilkadziesiąt lat, mimo głosów krytycznych Adriana Krzyżanowskiego i przede wszystkim gruntownej krytyki Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego już w 1852 r., co zostanie omówione w dalszych rozważaniach.

Konstrukcję Lipińskiego łączącą fundację Henryka sandomierskiego w Zagości i domniemaną placówkę templariuszy w Opatowie przyswoił, rozbudował, ale i zmodyfikował działający na prowincji historyk i uczestnik powstań narodowych Jan Nepomucen Chądzyński³¹ w opublikowanej w 1856 r. pracy *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*. Podobnie, jak Lipiński, na którego artykuł w „Przeglądzie Religijno-Moralnym” się powoływał, uznał, że do Opatowa sprowadził templariuszy Henryk sandomierski w 1154 r. po powrocie z krucjaty. Rycerze Świątyni mieli przybywać jego zdaniem w Opatowie do 1237 r., kiedy to usunął ich Henryk Brodaty przekazując dobra opatowskie biskupom lubuskim. Zaczepnięte od Lipińskiego informacje Chądzyński amplifikował. Stwierdził, iż nie wywiązali się oni z powierzonego im przez Henryka sandomierskiego zadania obrony jego władztwa przed Litwinami, ale zajęli się gospodarką we własnych dobrach rozbudowując nadaną im osadę tak, że utworzyła miasto nazwane Opatowem od tytułu, jaki jego zdaniem nosili przełożeni templariuszy. Powodem zaś usunięcia ich przez Henryka Brodatego miało być sprzyjanie przez nich Konradowi mazowieckiemu podczas jego walk z księciem śląskim o ziemię krakowską. Na potwierdzenie tych domysłów Chądzyński nie przywołał żadnych źródeł ani opracowań. Mniej istotną „amplifikacją” jest pogląd, że obecność templariuszy w Opatowie trwała 38 lat. Jest to zapewne pomyłka drukarska zamiast 83.

Poza tymi amplifikacjami Chądzyński podjął polemikę z Lipińskim dowodząc, że templariusze musieli być osiedleni nie przy kościele w miejscu późniejszej kolegiaty, ale przy świątyni poprzedzającej późniejszy kościół bernardynów. Powołał się na siedemnastowieczną publikację dowodzącą rzekomego wybudowania tego kościoła przez krakowskiego Rachelina w 1040 r. i uznał, że innego kościoła w Opatowie w XII i XIII w. być nie mogło. Kolegiatę wzniesć mieli dopiero biskupi lubuscy. Z uznaniem trzeba podkreślić, iż Chądzyński samodzielnie analizował tezę Lipińskiego o obecności templariuszy w Opatowie. Niemniej jednak nie wykazał zasadniczego błędu rozumowania swego poprzednika, jakim było uznanie Zagości i Opatowa za jedną

³¹ Pisarze związani z województwem tarnobrzskim. Informator biograficzny, cz. 1, red. S. Mazur, autorzy hasel J. Myjak, M. Jaskólska, Tarnobrzeg 1991, s. 7-8; A. Patkowski, *Chądzyński Jan Nepomucen*, [w:] PSB, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 267-268.

placówkę, zaś jego amplifikacje nie są poparte źródłami. Rozważania o kościołach w Opatowie wskazują, że i Chądzyński nie dotarł ani do *Liber beneficiorum* Długosza ani do wizytacji z 1791 r. powołującej się na to dzieło. Mimo sporej samodzielnej pracy myślowej Chądzyński nie tylko nie posunął naprzód wiedzy o średniowiecznych dziejach Opatowie, ale wręcz ją zagmatwał³².

Stworzoną przez Lipińskiego konstrukcję przyjął też, bez powołania się na niego, ale na podstawie odwołań do Długosza, działający w Warszawie i w Sandomierzu historyk Kościoła, ks. Melchior Buliński³³. W obszernej syntezie dziejów Kościoła w Polsce wydanej w 1873 r. nie tylko powtórzył informacje o uposażeniu placówki rzekomo templariuszy w Zagości dobrami opatowskimi przez Henryka sandomierskiego, następnie usunięciu ich z Opatowa przez Henryka Brodatego i nadaniu przezeń dóbr opatowskich biskupstwu lubuskiemu, ale, zapewne jako pierwszy, wykorzystał opublikowany w 1863 r. *Liber beneficiorum* Długosza, wzmiankowany dotąd przez Lipińskiego i Sobieszczańskiego (o nim w dalszych rozważaniach)³⁴ jedynie na podstawie wizytacji z 1791 r. Zawarte w niewykorzystywanym dotąd źródle obszerniejsze, niż w wykorzystywanych dotąd Rocznikach, informacje utwierdziły autora w przekonaniu o rzeczywistym pobycie templariuszy w Opatowie. Wskazał on, iż wedle Długosza uposażenie prebend kapituły opatowskiej miało pochodzić z dawnego uposażenia templariuszy i przytoczył opowieść o utraceniu przez dziekana opatowskiego głów wizerunkom na portalu³⁵. Niewątpliwym osiągnięciem Bulińskiego było wykorzystanie *Liber beneficiorum*, ale nie poddał on krytyce wiarygodności tego przekazu, lecz jedynie go streścił.

Wedle wydanej w 1875 r. pierwszej, bardzo lakonicznej, wersji rozprawy *Klasztor i zakony w Polsce w obrębie wieków średnich* pióra wybitnego lwowskiego historyka Antoniego Małeckiego³⁶ Henryk sandomierski „miał” w 1153 lub 1156 r. nadać templariuszom Zagość oraz Opatów wraz z 16 wsiami, co jednak jest zdaniem historyka „niepewne”. Małecki powtórzył więc koncepcję Lipińskiego o hybrydowej placówce zagojsko-opatowskiej templariuszy bez informacji o nadaniu dóbr opatowskich biskupom lubuskim, chociaż nieco się od niej zdystansował, nie podając wszakże żadnych argumentów za ani przeciw. Nie wykorzystał ani wydanych już drukiem *Liber beneficiorum* i dokumentu z 1189 r., ani też wydanej ponad 20 lat wcześniej rozprawy Sobieszczańskiego, obalającej tezę Lipińskiego o hybrydzie zagojsko-opatowskiej³⁷. Małecki w tym czasie dopiero rozpoczynał działalność historyka, gdy przedtem głów-

³² J. N. Chądzyński, *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*, t. 1, Warszawa 1856, s. 175-177.

³³ R. Bender, *Buliński Melchior*, [w:] *Encyklopedia katolicka* (dalej: EK), t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 1191-1192; A. Wyrzykowski, *Buliński Melchior*, [w:] PSB, t. 3, s. 125.

³⁴ F. M. Sobieszczański, *Wycieczka archeologiczna w niektóre strony gubernii radomskiej odbyta w miesiącu wrześniu 1851 roku przez F. M. Sobieszczańskiego*, Warszawa 1852, s. 68.

³⁵ M. Buliński, *Historia Kościoła polskiego*, t. 1, *Epoka piastowska*, Kraków 1873, s. 234, 323-324.

³⁶ O Małeckim por. A. Wierzbicki, *Antoni Małecki (1821-1913)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, t. 2, red. J. Maternicki, P. Sierżęga, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2014, s. 41-58.

³⁷ A. Małecki, *Klasztor i zakony w Polsce w obrębie wieków średnich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1875, t. 3, nr 7, s. 606.

nie poświęcał się badaniom literatury³⁸, więc nie dziwi dość pobieżne potraktowanie tematu. Wprawdzie trudno uznać tę publikację za zdecydowany głos popierający tezę o obecności templariuszy w Opatowie, ale doczekała się ona swego „życia po życiu”. Została bowiem dokładnie streszczona w haśle o templariuszach w wydany w 1914 r. (sic!!!) tomie *Podręcznej encyklopedii kościelnej*³⁹. Pominięcie całej narosłej od 1875 r. literatury, w tym wydanej w 1896 r. gruntownej drugiej wersji rozprawy Małeckiego, zaprzeczającej obecności templariuszy w Opatowie⁴⁰ dowodzi niekompetencji redaktorów *Encyklopedii*, ale i zakorzenienia w obiegu naukowym obalonych już w połowie XIX w. poglądów. Podobnego przeoczenia w tymże samym 1914 r. dopuścił się inny duchowny historyk Kościoła, ks. Kamil Kantak⁴¹, w syntezie dziejów Kościoła w Polsce⁴².

Krótko powtórzył pogląd o przekazaniu biskupom lubuskim przez Henryka Brodatego dawnych dóbr templariuszy działający w zaborze pruskim historyk Stanisław Maroński⁴³. W wydanej w 1883 r. rozprawie o początkach biskupstwa lubuskiego podał tę informację powołując się na *Kronikę wielkopolską*, która przecież wymienia *monasterium Opatouiense* z opatem na czele nie łącząc tego *monasterium* z templariuszami⁴⁴. Jednak Marońskiego interesowały okoliczności powstania biskupstwa lubuskiego i geneza jego roszczeń ruskich, a nie dzieje Opatowa i ewentualna obecność tam templariuszy, więc sprawy tej nie roztrząsał. Informacją o usunięciu z Opatowa templariuszy zaczerpnął prawdopodobnie z syntezy Bulińskiego, na którą się także powołał. Nie łączył też domniemanej placówki templariuszy w Opatowie z zagojską fundacją Henryka sandomierskiego, ale fundacja syna Krzywoustego, jako niezwiązana ze sprawą biskupstwa lubuskiego, go nie interesowała. Artykuł Marońskiego jest więc jedynie świadectwem funkcjonowania w nauce poglądu o obecności templariuszy w Opatowie, ale nie stanowi samodzielnego głosu w dyskusji na ten temat.

Krytyka koncepcji Lipińskiego

Hipotezę o domniemanym związku placówek zakonnych w Zagości i w Opatowie jako pierwszy podważył matematyk i filozof, zarazem historyk-amator, Adrian Krzyżanowski⁴⁵, w wydanej w 1845 r., a więc już 3 lata po artykule Lipińskiego, rozprawie o dziejach joannitów w Polsce. Autor ten, słusznie przypisując Zagość joannitom, a nie templariuszom, jak błędnie podał Długosz, wskazał, że rycerze Świętyńni nie

³⁸ A. Wierzbicki, *Antoni Małecki*, s. 49-51.

³⁹ M. B., *Templariusze*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, red. J. Archutowski i in., t. 39-40, Poznań-Warszawa 1914, s. 89.

⁴⁰ A. Małecki, *Klasztory w Polsce w obrębie wieków średnich*, [w:] tenże, *Z dziejów i literatury*, Lwów-Petersburg 1896, s. 338-339.

⁴¹ A. Bednarek, *Kantak Kamil*, [w:] EK, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 623-624.

⁴² K. Kantak, *Dzieje Kościoła polskiego*, t. 2, *Wiek XIII. XIV. Kościół ostoja państwa*, Gdańsk 1914, s. 104.

⁴³ A. Bukowski, *Maroński Stanisław*, [w:] PSB, t. 20, z. 1, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 57-58.

⁴⁴ S. Maroński, *O założeniu biskupstwa lubuskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1883, seria V, t. 2, z. 5, s. 180; *Chronica Poloniae Maioris*, s. 82.

⁴⁵ J. Dianni, *Krzyżanowski Adrian*, [w:] PSB, t. 15, z. 4, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 594-595; J. Maternicki, *Warszawskie środowisko*, s. 104-107.

byli zakonem szpitalnym, jakim wedle dziejopisa mieli być zakonnicy sprowadzeni przez Henryka sandomierskiego nad Nidę. Stwierdził też, że „podanie” o tym, by Opatów należał do joannitów, jak należy rozumieć, w Zagości, jest błędne, gdyż jest tylko wynikiem domysłu. Nie sprecyzował jednak, kto takie „podanie” głosił⁴⁶, więc nie wiadomo, czy jego twierdzenie jest polemiką z tezą Lipińskiego, który zresztą obie instytucje kościelne przypisywał templariuszom, a nie joannitom. Domniemaną obecnością templariuszy w Opatowie Krzyżanowski jednak się nie interesował, gdyż nie należało to do przedmiotu jego rozprawy.

Natomiast bardzo gruntownej krytyce poddał konstrukcję Lipińskiego Franciszek Maksymilian Sobieszczański⁴⁷, który wykorzystał dostępne w Opatowie akta miejskie i kościelne oraz Metrykę Koronną⁴⁸. W wydanej w 1852 r. rozprawie przywołał przekazy Roczników Długosza o wypędzeniu templariuszy z Opatowa w 1237 r. i o uprzednim ich sprowadzeniu przez Henryka sandomierskiego w 1154 r. do Zagości. Stwierdził też, że za Długoszem pogląd o obecności templariuszy w Opatowie „... podania i tutejsze akta miejskie i kościelne powtarzają, a w ślad za tem wszystkim są opisy i wspomnienia nowożytnych”, a konkretnie wizytacja z 1791 r. powołująca się na *Liber beneficiorum* Długosza⁴⁹, wprowadzona już 10 lat wcześniej do obiegu naukowego przez Lipińskiego, którego jednak nie zacytował. Zwrócił też uwagę na wydany drukiem w 1845 r. dokument Kazimierza Sprawiedliwego z 1189 r.⁵⁰, nieznanym poprzednim badaczom, w tym zasłużonemu dla gromadzenia źródeł Naruszewiczowi. Analizę przeprowadził więc w oparciu niemal o komplet źródeł. Niemal, bo nie znał przekazu *Liber beneficiorum*, jeszcze wówczas nieogłoszonego drukiem, a tylko wzmianki z wizytacji.

Sobieszczański podał argumenty wykluczające jego zdaniem obecność templariuszy w Opatowie. Pierwszy z nich, iż tego zakonu nie było w ogóle w Polsce, jest oczywiście błędny⁵¹. Słusznie natomiast wskazał, że identyfikacja przez Długosza sprowadzonych przez Henryka sandomierskiego do Zagości zakonników z templariuszami jest błędna, przeto dobra opatowska nie mogłyby stanowić uposażenia nieistniejącego nigdy domu templariuszy nad Nidą⁵². Wniosek ten obala stworzoną przez Lipińskiego konstrukcję o zogojsko-opatowskiej placówce templariuszy. Natomiast na podstawie dokumentu z 1189 r. Sobieszczański uznał, że wtedy Opatów był własnością książęcą, zatem dobra opatowskie nie mogłyby należeć do templariuszy. Trudno uznać, iż sam pobyt władcy w tej miejscowości dowodzi, że była ona własnością książęcą, jednak także na podstawie innych przesłanek współcześni badacze przypuszczają, że kapituła opatowska i jej świątynia były fundacjami Henryka sandomierskiego lub Kazimierza

⁴⁶ A. Krzyżanowski, *Zarys dziejów zakonu maltańskiego w Polsce*, [w:] *Album warszawskie*, red. K. W. Wójcicki, Warszawa 1845, s. 7-8.

⁴⁷ S. Konarski, *Sobieszczański Franciszek Maksymilian*, [w:] PSB, t. 39, z. 4, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 2000, s. 522-525; J. Maternicki, *Warszawskie środowisko*, s. 92-100.

⁴⁸ F. M. Sobieszczański, *Wycieczka*, s. 55-56, 61-62, 67-68.

⁴⁹ F. M. Sobieszczański, *Wycieczka*, s. 56, 68.

⁵⁰ F. M. Sobieszczański, *Wycieczka*, s. 59.

⁵¹ F. M. Sobieszczański, *Wycieczka*, s. 57.

⁵² F. M. Sobieszczański, *Wycieczka*, s. 57-58.

Sprawiedliwego, zatem rzeczywiście Opatów musiałby należeć do władcy⁵³. Ponadto Sobieszczański wskazał, że w dokumencie występuje jako świadek Miłowan, opat z Łysca, a brak jakiegokolwiek przełożonego templariuszy, którego obecności należałoby się spodziewać, gdyby w Opatowie w 1189 r. istniał dom tego zakonu. Obecności Wielisława jerozolimskiego nie skomentował⁵⁴. Podobnie, jak wspomniani już anonimowi autorzy rozprawy z 1829 r., zwrócił uwagę na przekazy Kroniki wielkopolskiej o pozbawieniu biskupa ruskiego i zarazem opata w Opatowie Gerarda, określonego przez tę samą kronikę jako cystersa w relacji na temat uroczystości po kanonizacji św. Stanisława w 1254 r., dóbr opatowskich przed ich nadaniem biskupom lubuskim. To też Sobieszczański uznał, że w przed przekazaniem dóbr opatowskich biskupom lubuskim należały one cystersów, wspierających misję biskupstwa ruskiego, zwłaszcza, że tytuł przełożonych w tym zakonie, czyli opat, harmonizuje z nazwą miejscową. Bliskie kontakty templariuszy ze św. Bernardem z Clairvaux miały być powodem, dla którego pomyłono cystersów z otoczenia biskupa ruskiego z rycerzami Świątyni⁵⁵.

W 1858 r. został wydany drukiem dokument fundacji Henryka sandomierskiego w Zagości, jasno określający obdarowaną wspólnotę jako *Hospitale beati Joannis Baptistae de Jerosolymis*, a więc joannitów, a nie templariuszy, i dokładnie opisujący skromne uposażenie tego domu szpitalników, różne od 16 wsi tworzących dobra opatowskie⁵⁶. Tekst źródła potwierdzał wnioski Sobieszczańskiego oparte wyłącznie na analizie przekazu Roczników Długosza o fundacji zagojskiej i jego opublikowanie winno było położyć kres funkcjonowaniu w nauce stworzonej przez Lipińskiego hipotezy o hybrydowej placówce zagojsko-opatowskiej zakonu templariuszy. Jak już jednak wykazano, tak się nie stało, a stworzona przez Lipińskiego koncepcja była powtarzana aż do lat początku XX w. Jednak w ostatniej ćwierci XIX w. coraz częściej pojawiały się poglądy krytyczne wobec tezy o obecności templariuszy w Opatowie.

Do poglądów Sobieszczańskiego niewątpliwie nawiązał w 1872 r. w popularnym artykule w ilustrowanym tygodniku „Kłosa” warszawski literat znany z dość bezkrytycznego wnioskowania, Kazimierz Władysław Wójcicki⁵⁷. W dwustronicowym tekście na temat Opatowa stwierdził, że miejscowość ta należała w XII w. do biskupów lubuskich, a „następnie”, bez bliższego określenia, kiedy, do cystersów. Powołał się przy tym na rozprawę Sobieszczańskiego⁵⁸, z której niewątpliwie korzystał, ale prze-

⁵³ J. Dobosz, *Monarcha i moiżni wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002, s. 357; tenże, *Kazimierz II Sprawiedliwy*, Poznań 2014, s. 238; A. Teterycz-Puzio, *Henryk Sandomierski (1126/1133 – 18 X 1166)*, Kraków 2009, s. 98-100; J. Szymański, *Kanonicy opatowscy w planach polityki ruskiej z przełomu XII i XIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1965, t. 56, z. 3, s. 392-393.

⁵⁴ F. M. Sobieszczański, *Wycieczka*, s. 59; dokument z 1189 r. por. Kodeks, cz. 1, nr 4, s. 8-9. O Miłowanie, po 1189 r. opacie w Tyńcu por. M. Derwich, *Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1992, s. 51-52, 161-163, 317; P. Sczaniecki, *Katalog opatów tyńieckich*, „Nasza Przyszłość” 1978, t. 49, s. 27-28.

⁵⁵ F. M. Sobieszczański, *Wycieczka*, s. 59-61.

⁵⁶ *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858, nr 4.

⁵⁷ J. Maternicki, *Warszawskie środowisko*, s. 148-153.

⁵⁸ R. [K. W. Wójcicki], *Opatów*, „Kłosa”, t. 15, 1872, nr 379, s. 222-223. Tekst podpisany jest inicjałem „R.”, ale w spisie treści w nr 366 w tym samym tomie autor tego materiału określony jest jako Kazimierz Władysław Wójcicki.

inaczył jej wnioski, wymieniając właścicieli Opatowa w odwrotnym porządku chronologicznym. Jednak uznanie Opatowa za siedzibę cystersów, a nie templariuszy, nastąpiło niewątpliwie pod wpływem rozprawy Sobieszczańskiego. Wójcicki spotkał się już zresztą wcześniej, jako redaktor Album warszawskiego z 1845 r., w którym opublikowana była rozprawa Krzyżanowskiego o joannitach, z poglądem o odrębności instytucji kościelnych w Zagości i Opatowie. Jest pewnym paradoksem, że krytyczną tezę Sobieszczańskiego zapewne jako jeden z pierwszych przyswoił sobie autor znany z nonszalancji wobec metod naukowych.

We wspomnianej już pierwszej wersji rozprawy o zakonach w Polsce średniowiecznej z 1875 r. Antoni Małecki uznał streszczoną zwięźle tezę Lipińskiego za „niepewną”. Bronisław Chlebowski⁵⁹ w haśle „Opatów” w wydany w 1886 r. t. VII *Słownika geograficznego Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich* odszedł od koncepcji Lipińskiego o hybrydowej placówce zagojsko-opatowskiej i wykorzystał bezpośrednio *Liber beneficiorum* Długosza. Streścił informacje dziejopisa o domniemanym domu templariuszy w Opatowie i zniszczeniu ich wyobrażeń na tympanonie, ale nie ustosunkował się do wiarygodności tego przekazu, ograniczając się do uwag, iż Długosz tak „opowiada” i „przypuszcza”. Przywołał też rozprawę Sobieszczańskiego, chociaż jego ustaleń nie wykorzystał⁶⁰. Natomiast w haśle „Zagość” w opublikowanym 9 lat później tomie *Słownika* omówił tę fundację i jej skromne uposażenie, niezwiązane w żaden sposób z Opatowem, na podstawie dokumentu Henryka sandomierskiego, chociaż osadzonych nad Nidą zakonników błędnie określił jako templariuszy⁶¹. Nie przeprowadził więc gruntownej analizy kwestii ewentualnej obecności rycerzy Świątyni w Opatowie, ale też nie zajął w tej sprawie stanowiska, ograniczając się do zreferowania źródła, natomiast niewątpliwą wartością jego publikacji odrębne przedstawienie dziejów Opatowa i Zagości bez sugestii o ich związku.

Pewien regres stanowią zawarte w skądinąd gruntownej analizie tej kroniki pióra Aleksandra Semkowicza⁶² wydanej w 1887 r. uwagi na temat przekazu Roczników Długosza pod r. 1237. Wskazał na to, że Długosz zaczerpnął część informacji o przekazaniu dóbr opatowskich z Kroniki wielkopolskiej (co już zauważyli anonimowi autorzy publikacji z 1829 r., Sobieszczański i Maroński), ale kwestii tej nie rozwinął. Wyraził też przypuszczenie, że resztę informacji Długosz mógł zaczerpnąć z zapisek klasztornych⁶³, co stoi w sprzeczności z deklaracją Długosza w *Liber beneficiorum* o tym, iż czerpał on tylko z tradycji ustnej.

Nie przeszkodziło to jednak dalszej recepcji ustaleń Sobieszczańskiego. Przyjął je w całej rozciągłości i obszernie streścił ks. Władysław Fudalewski, dziekan kapitu-

⁵⁹ O Chlebowskim i jego pracach nad słownikiem por. J. Starnawski, *Bronisław Chlebowski*, Warszawa 1986, s. 171-192.

⁶⁰ Br.[onisław] Ch.[lebowski], *Opatów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. tenże, W. Walewski, Warszawa 1886, s. 545, 548.

⁶¹ Br.[onisław] Ch.[lebowski], *Zagość*, [w:] *Słownik geograficzny*, t. 14, red. tenże, Warszawa 1895, s. 272.

⁶² O Semkowiczu por. W. Bieńkowski, *Semkowicz Aleksander*, [w:] PSB, t. 36, z. 2, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 1995, s. 231-232.

⁶³ A. Semkowicz, *Krytyczny rozbiór*, s. 235.

ły opatowskiej, wykładowca seminarium duchownego w Sandomierzu i autor prac poświęconych historii Kościoła⁶⁴ w wydanej w 1895 r. monografii Opatowa⁶⁵.

Samodzielną analizę przekazów Długosza o templariuszach w Opatowie przeprowadził Antoni Małecki w opublikowanej w 1896 r. drugiej, rozszerzonej wersji rozprawy o zakonach w Polsce średniowiecznej. Przypomniał o błędnym utożsamieniu przez Długosza joannitów zagojskich z templariuszami i wskazał, że przełożony templariuszy nie nosił tytułu opata. Słusznie zwrócił uwagę, iż wszelkie wiadomości o templariuszach na ziemiach polskich pochodzą dopiero z lat trzydziestych XIII w., czyli z czasu, kiedy mieli być usunięci z Opatowa. Brak więc czasu, by do 1237 r. zdążyli stworzyć tu wielki klasztor stojący na czele innych, zupełnie nieznanych. Zaś w latach trzydziestych mieli ugruntowaną pozycję i popierał ich Henryk Brodaty, który miał ich rzekomo usunąć, co wydaje się niemożliwe. Ponadto trudno sobie wyobrazić, by w XV w. w Opatowie wiedzano, jak wyglądały habity templariuszy, przeto nie wiadomo, kogo naprawdę przedstawiały te rzeźby. On sam przypuszczał, że raczej świętych⁶⁶, co akurat jest niesłuszne, bo na tympanonach przedstawiano też fundatorów⁶⁷.

Krakowski malarz i historyk sztuki Władysław Łuszczkiewicz⁶⁸ w wydanej w 1897 r. monografii kolegiaty opatowskiej wykorzystał, oceniając ją wysoko, książkę ks. Fudalewskiego o dziejach Opatowa. Sprawy rzekomej obecności templariuszy w Opatowie nie analizował, ale przekaz Długosza na ten temat określił jako „bajkę” i „fałszywe mniemanie”, przyjmując za pewnik poglądy na ten temat zawarte w pracy Fudalewskiego, jak wiemy, przejęte od Sobieszczańskiego. Wskazał też na poważne przekształcenia, jakim uległ portal zachodni świątyni, na którym miały być umieszczone rzeźby postaci w płaszczach z krzyżem, a wymienionego w dokumencie Kazimierza Sprawiedliwego z 1189 r. Wielisława jerozolimskiego uznał za świeckiego krzyżowca. Co prawda na podstawie analizy architektury kolegiaty uznał za niemożliwe funkcjonowanie tam kiedykolwiek klasztoru cystersów (lub benedyktynów), jak twierdzili Sobieszczański i za nim Fudalewski, zaś *monasterium* przekazane biskupstwu lubuskiemu przez Henryka Brodatego utożsamiał z poświęconą źródłowo wspólnotą kanoników, ale dla dyskusji o ewentualnej obecności templariuszy w Opatowie jest to sprawa drugorzędna⁶⁹.

⁶⁴ S. Kotkowski, *Fudalewski Władysław*, [w:] EK, t. 5, red. L. Bieńkowski i in., Lublin 1989, kol. 748; M. Spociński, *Wprowadzenie*, [w:] W. Fudalewski, *Miasto Opatów*, Warszawa 1895, [reprint Opatów 2006], strony nieliczbowane.

⁶⁵ W. Fudalewski, *Miasto Opatów*, s. 5-7.

⁶⁶ A. Małecki, *Klasztory w Polsce w obrębie wieków średnich*, [w:] tenże, *Z dziejów i literatury*, Lwów-Petersburg 1896, s. 338-339.

⁶⁷ A. Tomaszewski, *Sub habitu templariorum – porta occidentalis ecclesiae Oppatioviensis*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska*, s. 298, 300-303; W. Łuszczkiewicz, *Kościół kolegiacki Śgo Marcina w Opatowie. Studium zabytku romańszczyzny XII wieku w Polsce*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce” 1897, t. 6, z. 1, s. 20.

⁶⁸ A. Bochnak, *Łuszczkiewicz Władysław*, [w:] PSB, t. 18, z. 4, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 587-590.

⁶⁹ W. Łuszczkiewicz, *Kościół kolegiacki*, s. 18, 20-24, 33, 34.

Powrót poglądu o pobycie templariuszy w Opatowie w I połowie XX w.

Mimo tak mocnych, wydawałoby się, argumentów przeciw obecności templariuszy w Opatowie i ustalającego się pod koniec XIX w. konsensu, dyskusja powróciła na po kilku latach w dwóch pracach wydanych w 1904 r., poruszających zresztą tę sprawę ubocznie, na marginesie rozważań na temat początków jurysdykcji biskupów lubuskich na Rusi. Lwowski historyk i wielki wizjoner, Tadeusz Wojciechowski⁷⁰, w *Szkicach historycznych* w bardzo obszernym, ale opartym na piętrowych hipotezach i mocno oderwanym od źródeł, wywodzie uznał Opatów za siedzibę benedyktynów-eremitów, współbraci Pięciu Braci Męczenników zamordowanych w 1004 r. w Wielkopolsce. Przełożony eremitów opatowskich miał w czasach Bolesława Szczodrego zostać biskupem łacińskim na przyłączonych przezeń terytoriach ruskich. Po utracie tych terytoriów biskupi ruscy mieli rezydować w Opatowie aż do przeniesienia ich przez Bolesława Krzywoustego do nowo założonej diecezji lubuskiej⁷¹. Za wiarygodną uznał też przekazaną przez Długosza tradycję o obecności w Opatowie templariuszy, którą potwierdzać miały być rzeźby na tympanonie oraz wystąpienie na dokumencie z 1189 r. Wielisława jerozolimskiego. Wojciechowski uznał go za templariusza, przeciwnie niż Sobieszczański, Fudalewski i Łuszczkiewicz. Rycerze Świątyni wedle jego koncepcji mieli być sprowadzeni do Opatowa przez biskupów lubuskich pomiędzy przeniesieniem ich siedziby z Opatowa do Lubusza a 1189 r., a następnie usunięci ok. 1200 r. i zastąpieni kapitułą kolegiacką⁷². Sprawie domniemanej obecności templariuszy w Opatowie, jako zbyt odległej od głównego tematu rozważań, nie poświęcił Wojciechowski głębszej analizy.

Jeszcze bardziej marginalnie i na dodatek niekonsekwentnie potraktował tę sprawę znakomity lwowski badacz dziejów Kościoła, Władysław Abraham⁷³, w monografii łacińskiej organizacji kościelnej na Rusi. Omawiając związki usuniętego przez Henryka Brodatego biskupa ruskiego Gerarda z Opatowem stwierdził, że tamtejszą kapitułę przeniesiono z kościoła NMP do kolegiaty św. Marcina na początku XIII stulecia po usunięciu stamtąd templariuszy, co „wynika niewątpliwie” z *Liber beneficiorum* Długosza⁷⁴. Natomiast w jednym z kolejnych rozdziałów poświęconym uprawnieniom biskupstwa lubuskiego na Rusi od połowy XIII w. do inkorporacji Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego wyraził pogląd, że biskupi sprowadzili do Opatowa templariuszy dla wsparcia ich działalności, podobnie, jak Bolesław Wstydlivy do Łukowa równolegle z założeniem tam biskupstwa. Argumentem za tą tezą ma być znów *Liber beneficiorum* Długosza świadczące o żywej tradycji o rycerzach Świątyni i uposażeniu kapituły ich dobrami oraz obecność templariuszy w diecezji lubuskiej i ich dobre kontakty z biskupami⁷⁵. Uczony nie zauważył, że z tego samego fragmentu dzieła Długosza wyciągnął w dwóch miej-

⁷⁰ A. Gieysztor, *Wstęp*, [w:] T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, Warszawa 1951, s. 10-16; K. Olejnik, *Tadeusz Wojciechowski (1838-1919)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, t. 1, red. J. Maternicki, L. Zaszkilniak, Rzeszów 2007, s. 206, 213.

⁷¹ T. Wojciechowski, *Szkice*, s. 53-72.

⁷² T. Wojciechowski, *Szkice*, s. 63-64.

⁷³ T. Silnicki, *Władysław Abraham (1860-1941)*, [w:] W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Poznań 1962, s. 50-61.

⁷⁴ W. Abraham, *Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904, s. 111, przyp. 1.

⁷⁵ W. Abraham, *Powstanie*, s. 198, przyp. 3.

scach monografii sprzeczne ze sobą wnioski (usunięcie templariuszy najpóźniej w początku XIII w. przed przejściem Opatowa przez biskupów lubuskich i sprowadzenie ich w połowie tego stulecia przez tychże biskupów). Ponadto, gdyby templariusze zostali osadzeni przez biskupów lubuskich przy wzniesionym już niemal 100 lat wcześniej kościele, trudno byłoby wytłumaczyć istnienie ich wizerunków na tympanonie, zapewne jednak pochodzącym z okresu fundacji. Sprzeczności te świadczą o tym, jak mało uwagi poświęcił Abraham samemu problemowi templariuszy.

Niemniej jednak te publikacje sprawiły, że pogrzebany już, zdawałoby się, przez Sobieszczańskiego i Małeckiego pogląd o obecności rycerzy Świątyni w Opatowie znów zaczął pojawiać się w obiegu naukowym jako jedna z możliwych hipotez. Ustalenia Wojciechowskiego powtórzył zasłużony regionalista ks. Jan Wiśniewski⁷⁶. W zasadniczym zrzębie wydanej w 1907 r. pracy pt. *Dekanat opatowski* wymienił jako możliwych pierwotnych użytkowników kościoła św. Marcina benedyktynów, cystersów lub też kanoników świeckich. Jednakże w aneksie pomiędzy dokumentami odnoszącymi się do Opatowa streścił wywody Wojciechowskiego na temat dziejów tej miejscowości przed połową XIII w., w tym domniemanej obecności tam templariuszy, chociaż nie ustosunkował się do tej tezy⁷⁷. Roman Grodecki w 1923 r. jako przejaw recepcji idei krucjatowych w Polsce średniowiecznej wymienił fundację na rzecz zakonów krzyżowych, w tym prawdopodobną templariuszy w Opatowie⁷⁸.

Tezę Wojciechowskiego uznał też za pewnik Marian Gumowski. W opublikowanym w 1927 r. syntetycznym przeglądzie romańskich kościołów bazylikowych przyjął, że wymienienie w dokumencie z 1189 r. Wielisława, według niego templariusza, potwierdza przekaz Długosza o obecności rycerzy Świątyni w Opatowie. Templariuszy, których zresztą Gumowski nie odróżnia od joannitów, miałby sprowadzić do Opatowa Kazimierz Sprawiedliwy, podobnie, jak uczynili to jego bracia Henryk sandomierski i Mieszko Stary, osiedlając ich w Zagości i Poznaniu, co oczywiście dotyczyło joannitów, a nie templariuszy. Natomiast wbrew przekazowi Długosza uznał, że templariusze zostali usunięci z Opatowa przed 1212 r., kiedy obecni są tam już kanonicy świeccy, zatem jego zdaniem usunął ich ktoś inny, niż Henryk Brodaty⁷⁹. W dwa lata późniejszej rozprawie o losach Brenny-Brandenburga w XII w. i roli Jaksy w rywalizacji o ziemie połabskie przypisał fundację domu templariuszy w Opatowie biskupom lubuskim, którzy zgodnie z tezami Wojciechowskiego mieli już w XII w. rezydować w tej miejscowości i użył tej hipotezy jako argumentu uprawdopodobniającego kolejną, nieudokumentowaną żadnymi źródłami hipotezę o założeniu komturii tego zakonu w Tempelhof przez Jakse w okresie jego rządów w księstwie kopnickim⁸⁰.

⁷⁶ T. Giergiel, *Wiśniewski Jan*, [w:] EK, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, kol. 698.

⁷⁷ J. Wiśniewski, *Dekanat opatowski*, Radom 1907, s. 277-278, 285, 565.

⁷⁸ R. Grodecki, *Polska wobec idei wypraw krzyżowych*, „Przegląd Współczesny” 1923, R. 2, t. 7, s. 107.

⁷⁹ M. Gumowski, *Starsze bazyliki romańskie w Polsce średniowiecznej*, „Przegląd Powszechny” 1927, R. 44, t. 175, s. 287-288.

⁸⁰ M. Gumowski, *Sprawa braniborska XII. wieku*, część II, Poznań 1929 [nadbitka ze „Slavia Occidentalis” 1929, t. 8, s. 161-221], s. 58.

Badania w XX wieku podważające poglądy o obecności templariuszy w Opatowie

Reanimacja tezy o obecności templariuszy w Opatowie nie zahamowała jednak publikacji zaprzeczających tej tezie. Argumenty Małeckiego wykluczające obecność templariuszy przyjęli i spopularyzowali w okresie międzywojennym i w czasie wojny dwaj niemieccy historycy: badacz dziejów templariuszy na obszarze kolonizacji niemieckiej Helmut Lüpke⁸¹ i uwzględniający jego wywody monografista średniowiecznego biskupstwa lubuskiego Herbert Ludat⁸². Ludat poddał gruntownej krytyce koncepcję Wojciechowskiego na temat początków tego biskupstwa. Wskazał na niewiarygodność przekazów Długosza na temat wczesnych dziejów Opatowa i jego informacje o pobycie tam templariuszy uznał za legendę⁸³. Wykazał też brak źródłowego uzasadnienie dla hipotez Gumowskiego⁸⁴.

Nowe światło na dzieje kolegiaty w Opatowie rzuciły badania Józefa Szymańskiego, który uprawdopodobnił tezę, iż tamtejsza grupa kanonicka została osadzona w ostatniej ćwierci XII w. przez Kazimierza Sprawiedliwego i miała za zadanie wspierać ewentualną misję na Rusi. Szymański nie analizował sprawy ewentualnej obecności templariuszy przy kościele św. Marcina, ale jego ustalenia milcząco wykluczają taką możliwość, gdyż brakuje na to czasu. Pogląd ten został zaakceptowany przez wielu kolejnych badaczy⁸⁵, a do podobnych wniosków na podstawie analizy architektury doszedł także Zygmunt Świechowski⁸⁶. Za mało prawdopodobną uznał obecność templariuszy w Opatowie inny badacz architektury, Andrzej Tomaszewski, który sformułował hipotezę o identyfikacji postaci na tympanonie z Henrykiem sandomierskim oraz jakimś innym możliwym polskim pielgrzymem do Ziemi Świętej⁸⁷. Maria Starnawska wskazała, iż powstanie legendy o templariuszach w Opatowie jest prawdopodobnie wynikiem pomieszania faktów dotyczących Opatowa i Łukowa w trakcie zabiegów biskupów lubuskich o utrzymanie jurysdykcji na Rusi⁸⁸. Zauwa-

⁸¹ H. Lüpke, *Untersuchungen über den sagenhaft überlieferten oder fälschlich vermuteten Besitz der Tempelherren in Ostdeutschland*, „Jahrbuch für brandenburgische Kirchengeschichte”, t. 31, 1936, s. 67-74.

⁸² J. M. Piskorski, *Herbert Ludat (1910-1993) – historyk Słowiańszczyzny Zachodniej i stosunków polsko-niemieckich*, [w:] H. Ludat, *Słowianie – Niemcy – Europa. Wybór prac*, oprac. J. M. Piskorski, Marburg – Poznań 2000, s. 325-354.

⁸³ H. Ludat, *Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen*, Weimar 1942, s. 275.

⁸⁴ H. Ludat, *Legendy o Jaksie z Kopnika. Niemiecy i słowiańscy książęta w walce o Brennę w połowie XII stulecia*, [w:] tenże, *Słowianie – Niemcy – Europa*, s. 76-77 [pierwodruk wersji oryginalnej w 1936 r.]

⁸⁵ J. Szymański, *Kanonicy*, s. 388-395; A. Gąsiorowski, *Opatów*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 3, cz. 2, red. W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 486-488; A. Tomaszewski, J. Kuczyński, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 30 czerwca do 10 lipca 1964 r. nad architekturą romańską w Opatowie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1966, t. 3, s. 105-107 [tekst A. Tomaszewskiego]; F. Kiryk, *Opatów XIII-XVI w.*, [w:] *Opatów. Materiały z Sesji 700-lecia miasta*, red. tenże, Sandomierz 1985, s. 21; J. Dobosz, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1996, s. 101-102; M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy*, s. 119.

⁸⁶ Z. Świechowski, *Architektura kolegiaty w Opatowie i jej geneza*, [w:] *Opatów. Materiały z Sesji 700-lecia miasta*, s. 11-12.

⁸⁷ A. Tomaszewski, *Sub habitu templariorum*, s. 301-302.

⁸⁸ Por. przyp. 11.

żyła także, że Wielisław jerozolimski wymieniony jest między świadkami świeckimi, a nie duchownymi, a przydomek uzyskał dzięki ślubom udziału w krucjacie⁸⁹. Pogląd ten podzielają też Tomisław Giergiel, Artur Lis, Mikołaj Gładysz i Agnieszka Teterycz-Puzio, natomiast Darius von Güttner-Sporzyński dopuszcza zarówno ten pogląd, jak i przynależność Wielisława do jakiegoś zakonu rycerskiego, niekoniecznie rezydującego w Opatowie⁹⁰.

Refleksem poglądu o obecności templariuszy w Opatowie pozostawały marginalne wypowiedzi, nieoprowadzone głębszą analizą, jak np. w popularnonaukowej syntezie Zygmunta i Marii Wojciechowski z 1946 r., gdzie mowa o ufundowaniu przez biskupa płockiego Aleksandra z Malonne kolegiaty dla templariuszy, co jest sprzecznością samą w sobie (kolegiata to kościół dla kapituły świeckiej, a nie dla zakonu rycerskiego) i nie zostało poparte żadnymi argumentami⁹¹ czy w artykule Aleksandra Gieysztor z 1948 r. na temat genezy roszczeń biskupów lubuskich na Rusi o tym, iż architektura kolegiaty może świadczyć o tym, że wznosił ją „jakiś zakon rycerski”⁹².

Najnowsze publikacje o templariuszach w Opatowie

Hipoteza o obecności templariuszy w Opatowie powróciła na przełomie XX i XXI w. za sprawą trzech badaczy: Pawła Stróżyka, Jerzego Hauzińskiego i jego ucznia Edmunda Burzyńskiego. Stróżyk w złożonym z piętnastu hipotez artykule sformułował kolejną o fundacji przez Jakśę z Miechowa domu w Tempelhof i wspólnej z Henrykiem sandomierskim – placówki w Opatowie. Ten ostatni pogląd nie jest poparty żadnymi źródłami. Autor poszedł więc śladem zarówno chybionych hipotez Gumowskiego, jak i dziewiętnastowiecznych jeszcze poglądów Lipińskiego, łączących fundację w Zagości i Opatowie. Nie zacytował zresztą ich publikacji i pominął także literaturę przedmiotu dotyczącą templariuszy w Europie środkowej⁹³. Poglądy Stróżyka zaakceptował też w publikacji skądinąd niespełniającej standardów pracy naukowej⁹⁴ Remigiusz Gogosz⁹⁵. Zainspirowany hipotezą Stróżyka Jerzy Hauziński próbował pogodzić rozmaite sprzeczne poglądy. Uznał więc za prawdopodobne sprowadzenie templariuszy z Tempelhof do Opatowa przez Jakśę w dobie fundacji kościoła w połowie XII w., co potwierdzałoby, zgodnie z tezą Wojciechowskiego, wystąpie-

⁸⁹ M. Starnawska, *Miedzy Jerozolima a Łukowem*, s. 65.

⁹⁰ T. Giergiel, *Colloquia rycerstwa sandomierskiego*, s. 32; A. Lis, *Colloquia opatowskie*, s. 42; M. Gładysz, *Zapomniani krzyżowcy*, Warszawa 2002, s. 131-135; D. von Güttner-Sporzyński, *Poland, Holy War and the Piast Monarchy, 1100-1230*, Turnhout 2014, s. 184-185; tenże, *Święte wojny Piastów*, Warszawa 2017, s. 142-143; A. Teterycz-Puzio, *Polscy krzyżowcy. Fascynująca historia wędrowców Polaków do Ziemi Świętej*, Poznań 2017, s. 157-158.

⁹¹ M. i Z. Wojciechowsky, *Polska Piastów. Polska Jagiellonów*, Poznań 1946, s. 69-70.

⁹² A. Gieysztor, *Początki misji*, s. 95.

⁹³ P. Stróżyk, *Fundacja preceptorii templariuszy w Tempelhof*, „Roczniki Historyczne” 1992, t. 58, s. 10-22.

⁹⁴ D. Dąbrowski, *Co się stało z naszą branżą?... Kilka uwag o bolączkach trapiących polską mediewistykę w związku z książką Remigiusza Gogosza, Od Ziemi Świętej do ziemi Prusów. Książę Henryk Sandomierski jako ideał krzyżowca, Zabrze-Tarnowskie Góry 2020 (Szlakiem Krucjat, red. serii Marian Małecki, XII), ss. 149 [recenzent tomu: Marcin Kwiecień], „Przegląd Historyczny” 2021, t. 112, z. 1, s. 133-162.*

⁹⁵ R. Gogosz, *Od Ziemi Świętej do ziemi Prusów. Książę Henryk sandomierski jako ideał krzyżowca*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2020, s. 97.

nie Wielisława jerozolimskiego jako świadka dokumentu z 1189 r. Jednak Kazimierz miałby zastąpić ich kanonikami, których obecność w Opatowie jest poświadczona w l. 1206-1223. Po przekazaniu Opatowa biskupom lubuskim templariusze mieliby przypomnieć sobie o posiadaniu przez nich niegdyś tej placówki, skąd zostaliby przeniesieni do Łukowa. Pogląd zasłużonego badacza krucjat⁹⁶ jest jednak oparty na bardzo kruchych podstawach⁹⁷.

Zupełnym nieporozumieniem wydają się natomiast dodatkowe argumenty wprowadzone do dyskusji przez Edmunda Burzyńskiego. Jego zdaniem templariusze, których obecność w Opatowie jest „oczywista”, wcale nie zostali wypędzeni z tej miejscowości z powodu nadania jej biskupom lubuskim. Sformułowanie „*templariis exclusis*” (wyłączywszy templariuszy) w Rocznikach Długosza tłumaczy nie tak, jak ewidentnie rozumie to sam Długosz, w Liber beneficiorum używający słowa „*eiectis*” (usunąwszy), i wszyscy dotychczasowi jego czytelnicy, czyli jako usunięcie templariuszy, ale iż zostali oni wyłączeni z tej darowizny, czyli pomimo nadania Opatowa biskupom lubuskim pozostali przy tamtejszej świątyni. Jest to wyraźnie błędne tłumaczenie. Drugim argumentem ma być dokument króla niemieckiego Adolfa z Nassau z 1295 r., potwierdzający templariuszom rozmaite ich posiadłości na obszarze Polski i Połabia, w tym w ziemi krakowskiej. Opatów nie leży w ziemi krakowskiej, ale w sandomierskiej. Posiadłości templariuszy w ziemi krakowskiej nie są znane, a wyliczenie kolejnych ziem to typowy zabieg kancelarii, która na wszelki wypadek wpisywała wszystko, co tylko mogło należeć do formularza. Są to więc argumenty całkowicie chybione⁹⁸.

Dramatyczna historia templariuszy rozpala też wyobraźnię amatorów i nie zawsze kompetentnych popularyzatorów historii, którzy łatwo dają wiarę wszelkim informacjom o działaniach zakonu, by przedstawić go jako potężną i wpływową wspólnotę. Dlatego też rozpowszechniają mit o obecności templariuszy w Opatowie. Jako przykład może służyć książka Andrzeja Zielińskiego pt. *Tajemnice polskich templariuszy*⁹⁹, zawierająca tyle błędów, że nie sposób podejmować z nimi polemikę, i oparty w głównej mierze na niej podcast¹⁰⁰.

Podsumowanie

Legenda o pobycie templariuszy w Opatowie ukształtowała się w miejscowym środowisku kościelnym prawdopodobnie wskutek pomieszania faktów dotyczących Łukowa i Opatowa. Zapisał ją po raz pierwszy Jan Długosz, który zapoznał się z nią zbierając materiały do Liber beneficiorum. Zawarte w Liber beneficiorum i Rocznikach tegoż dziejopisa informacje trafiły do kilku kronik nowożytnych, a od pierwszej połowy

⁹⁶ M. Kozłowski, Jerzy Hauziński (1945-2020), „Studia Podlaskie” 2021, t. 29, s. 275-279.

⁹⁷ J. Hauziński, *Templariusze w Małopolsce – legenda czy rzeczywistość?*, [w:] Polska, Prusy, Ruś, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1995, (Gdańskie studia z dziejów średniowiecza, nr 2), s. 72-76.

⁹⁸ E. Burzyński, *Zakon rycerski templariuszy na ziemiach Polski piastowskiej i na Pomorzu Zachodnim*, Wodzisław Śląski 2010, s. 154-170.

⁹⁹ A. Zieliński, *Tajemnice polskich templariuszy*, Warszawa 2018, s. 91-93.

¹⁰⁰ Kto i dlaczego sprowadził templariuszy do Polski? <https://www.youtube.com/watch?v=eJ2TKqJtTbI> [dostęp 24.01.2025]

XIX w. stały się przedmiotem analizy naukowej. Na podstawie przekazów Długosza i własnych domysłów Tymoteusz Lipiński w 1842 r. sformułował tezę o przynależności Opatowa do placówki rzekomo templariuszy (w rzeczywistości joannitów) ufundowanej przez Henryka sandomierskiego w Zagości. Teza ta znalazła licznych zwolenników i funkcjonowała w literaturze do początków XX w. Na początku XX w. inną, wizjonerską rekonstrukcję dziejów Opatowa sformułował Tadeusz Wojciechowski, który przyjął dwukrotną obecność templariuszy w tej miejscowości: najpierw po rzekomym opuszczeniu jej przez biskupów ruskich przeniesionych przez Bolesława Krzywoustego do Lubusza, a następnie w XIII w. po nadaniu dóbr opatowskich biskupstwu lubuskiemu.

Zarazem od połowy XIX w. rozwijał się silny nurt krytycznie podchodzący do tezy o pobycie templariuszy w Opatowie, zapoczątkowany przez Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego, a następnie Antoniego Małeckiego. Mimo, iż kolejne badania w XX w. dostarczają dodatkowych argumentów przeciwnych temu pogładowi, teza ta co jakiś czas odżywa w nauce i znajduje nowych zwolenników.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Primary Sources:

Chronica Poloniae Maioris, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1970, (*Monumenta Poloniae Historica*, series nova, t. 8).

Długossius I., *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, liber quintus, liber sextus, wyd. D. Turkowska, M. Kowalczyk, M. Plezia, K. Pieradzka, Varsaviae 1973.

Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis cracoviensis*, t. 1, Cracoviae 1863, (Joannis Długosz ..., *Opera omnia*, wyd. A. Przezdziecki, t. 7).

Gładyszewicz M., *Dowody z oryginalnych dyplomatów i z innych akt Kapituły katedr. krak. wypisane*, [w:] tenże, *Żywot błogosławionego Prandoty z Białaczowa biskupa krakowskiego*, Kraków 1845, s. 193-269.

Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej Ś. Wacława, wyd. F. Piekosiński, cz. 1, Kraków 1874.

Kodeks dyplomatyczny Polski, t. 3, wyd. J. Bartoszewicz, Warszawa 1858.

[Kromer M.] *Marcina Kromera biskupa warmińskiego o sprawach, dziejach, y wszystkich inszych potocznościach Koronnych Polskich Książ XXX przez Marćina Błazowskiego z Błazowa ... przetłumaczone*, Kraków 1611.

[Matthiae de Miechow], *Chronica Polonorum*, Cracouiae MDXXI, reprint Kraków 1986.

Nakielski S., *Miechovia sive promptuarium antiquitatum Monasterii Miechoviensis*, Cracoviae 1634.

Studies:

Abraham W., *Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi*, t. 1, Lwów 1904.

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, Warszawa 1844 [reprint Warszawa 1986].

Bednarek A., *Kantak Kamil*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 8, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 623-624.

Bender R., *Buliński Melchior*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 2, red. F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski, Lublin 1976, kol. 1191-1192.

Bieńkowski W., *Semkowicz Aleksander*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36, z. 2, red. H. Markie-

wicz, Warszawa-Kraków 1995, s. 231-232.

Bochnak A., *Łuszczkiewicz Władysław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, z. 4, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1973, s. 587-590.

Bukowski A., *Maroński Stanisław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 20, z. 1, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 57-58.

Buliński M., *Historia Kościoła polskiego*, t. 1, *Epoka piastowska*, Kraków 1873.

Burzyński E., *Zakon rycerski templariuszy na ziemiach Polski piastowskiej i na Pomorzu Zachodnim*, Wodzisław Śląski 2010.

Chądzyński J. N., *Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi sandomierskiej leżących*, t. 1, Warszawa 1856

[Chlebowski B.] Br. Ch., *Opatów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 7, red. tenże, W. Walewski, Warszawa 1886, s. 545-549.

[Chlebowski B.] Br. Ch., *Zagość*, [w:] *Słownik geograficzny*, t. 14, red. tenże, Warszawa 1895, s. 271-273.

Cynarski S., *Uwagi nad problemem recepcji „Historii” Jana Długosza w Polsce XVI i XVII wieku*, [w:] *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, red. S. Gawęda, Warszawa 1980, (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 561, Prace Historyczne, z. 65), s. 281-292.

Dąbrowski D., *Co się stało z naszą branżą?... Kilka uwag o bolączkach trapiących polską mediewistykę w związku z książką Remigiusza Gogosza, Od Ziemi Świętej do ziemi Prusów. Książę Henryk Sandomierski jako ideał krzyżowca, Zabrze-Tarnowskie Góry 2020 (Szlakiem Krucjat, red. serii Marian Matecki, XII), ss. 149 [recenzent tomu: Marcin Kwiecień], „Przegląd Historyczny” 2021, t. 112, z. 1, s. 133-162.*

Derwich M., *Benedyktynski klasztor św. Krzyża na Łysej Górze w średniowieczu*, Warszawa-Wrocław 1992.

Dianni J., *Krzyżanowski Adrian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, z. 4, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków 1970, s. 594-596.

Dissertatio historica de Episcopatu Lubusensi, [w:] *Miscellanea Cracoviensia nova*. Fasc. 1, wyd. J. S. Bandtkie, Kraków 1829, s. 1-21.

Dobosz J., *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1996.

Dobosz J., *Monarcha i moi wobec Kościoła w Polsce do początku XIII wieku*, Poznań 2002.

Gąsiorowski A., *Opatów*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich*, t. 3, cz. 2, red. W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, s. 485-488.

Giergiel T., *Colloquia rycerstwa sandomierskiego. Od wieców dzielnicowych do zjazdu ziem polskich w Chęcinach w 1331 roku*, [w:] *Lokalne społeczności a konstytucje i uchwały sejmowe. Z dziejów parlamentaryzmu między Wisłą a Pilicą*, red. J. Muszyńska, J. Pielas, Kielce-Warszawa 2008, s. 9-55.

Giergiel T., *Wiśniewski Jan*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 20, red. E. Gigilewicz, Lublin 2014, kol. 698.

Gieysztor A., *Początki misji ruskiej biskupstwa lubuskiego*, „*Nasza Przyszłość*” 1948, t. 4, s. 95-102.

Gieysztor A., *Wstęp*, [w:] T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, Warszawa 1951, s. 5-20.

Gładysz M., *Zapomniani krzyżowcy. Polska wobec ruchu krucjatowego w XII-XIII wieku*, Warszawa 2002.

Gogosz R., *Od Ziemi Świętej do ziemi Prusów. Książę Henryk sandomierski jako ideał krzyżowca, Zabrze - Tarnowskie Góry 2020.*

Grodecki R., *Polska wobec idei wypraw krzyżowych*, „*Przegląd Współczesny*” 1923, R. 2, t. 7, s. 103-116.

Gromek-Gadkowska A., *Dawne dzieje Opatowa. Fakty, ludzie, zdarzenia*, Opatów [1998],

Grudziński K., *Opatów*, [w:] *Klasztory bernardynskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.

- E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 240.
- Gumowski M., *Sprawa braniborska XII. wieku*, część II, Poznań 1929 [nadbitka ze „Slavia Occidentalis” 1929, t. 8, s. 161-221].
- Gumowski M., *Starsze bazyliki romańskie w Polsce średniowiecznej*, „Przegląd Powszechny” 1927, R. 44, t. 175, s. 136-169, 270-288, t. 176, s. 82-96.
- Güttner-Sporzyński von, D., *Poland, Holy War and the Piast Monarchy*, 1100-1230, Turnhout 2014.
- Güttner-Sporzyński von, D., *Święte wojny Piastów*, Warszawa 2017.
- Hauziński J., *Templariusze w Małopolsce – legenda czy rzeczywistość?*, [w:] *Polska, Prusy, Ruś*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1995, (Gdańskie studia z dziejów średniowiecza, nr 2), s. 71-76.
- Jurkowski A., *Historja zakonu rycerskiego Templaryuszów*, Wilno 1843.
- Kantak K., *Dzieje Kościoła polskiego*, t. 2, Wiek XIII. XIV. *Kościół ostoja państwa*, Gdańsk 1914.
- Kiryk F., *Opatów XIII-XVI w.*, [w:] *Opatów. Materiały z Sesji 700-lecia miasta*, red. tenże, Sandomierz 1985, s. 21-27.
- Konarski S., *Sobieszczański Franciszek Maksymilian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 39, z. 4, red. H. Markiewicz, Warszawa-Kraków 2000, s. 522-525.
- Korbut G., *Literatura polska od początków do wojny światowej*, t. 3, *Od roku 1820 do 1863*, Warszawa 1930.
- Kotkowski S., *Fudalewski Władysław*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 5, red. L. Bieńkowski i in., Lublin 1989, kol. 748
- Kowalski M. D., *Dzieje autografu katedralno-kolegiackiej części Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis Jana Długosza*, „Studia Źródłoznawcze” 2009, t. 66, s. 83-94.
- Kozłowska-Budkowa Z., *Repertorium dokumentów polskich doby piastowskiej*, Z. 1, *Do końca XII wieku*, Kraków 2006 [reprint wydania z 1937 r.]
- Kozłowski M., *Jerzy Hauziński (1945-2020)*, „Studia Podlaskie” 2021, t. 29, s. 275-279.
- Krzyżanowski A., *Zarys dziejów zakonu maltańskiego w Polsce*, [w:] *Album warszawskie*, red. K. W. Wójcicki, Warszawa 1845, s. 1-35.
- Kuraś S., *Regestrum Ecclesiae Cracoviensis. Studium nad powstaniem tzw. Liber Beneficiorum Jana Długosza*, Warszawa 1966.
- Lipiński T., *Opatów pod względem religijnym*, „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1842, t. 2, z. 2, s. 168-175.
- Lis A., *Colloquia opatowskie z przełomu XII i XIII wieku*, Sandomierz 2017.
- Ludat H., *Bistum Lebus. Studien zur Gründungsfrage und zur Entstehung und Wirtschaftsgeschichte seiner schlesisch-polnischen Besitzungen*, Weimar 1942.
- H. Ludat, *Legendy o Jaksie z Kopnika. Niemieccy i słowiańscy książęta w walce o Brennę w połowie XII stulecia*, [w:] tenże, *Słowianie – Niemcy – Europa. Wybór prac*, oprac. J. M. Piskorski, Marburg – Poznań 2000, s. 42-92.
- Lüpke H., *Untersuchungen über den sagenhaft überlieferten oder fälschlich vermuteten Besitz der Tempelherren in Ostdeutschland*, „Jahrbuch für brandenburgische Kirchengeschichte”, t. 31, 1936, s. 29-97.
- Łuszczkiewicz W., *Kościół kolegiacki Śgo Marcina w Opatowie. Studium zabytku romańszczyzny XII wieku w Polsce*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce” 1897, t. 6, z. 1, s. 17-41.
- M. B., *Templaryusze*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, red. J. Archutowski i in., t. 39-40, Poznań-Warszawa 1914, s. 85-89.
- Małecki A., *Klasztory i zakony w Polsce w obrębie wieków średnich*, „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1875, t. 3, nr 6, s. 489-512, nr 7, s. 585-612, nr 8-9, s. 777-803.

- Małecki A., *Klasztory w Polsce w obrębie wieków średnich*, [w:] tenże, *Z dziejów i literatury*, Lwów-Petersburg 1896, s. 276-370.
- Maroński S., *O założeniu biskupstwa lubuskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1883, seria V, t. 2, z. 5, s. 167-189.
- Maternicki J., *Warszawskie środowisko historyczne 1832-1869*, Warszawa 1970.
- Matuszewski J., *O biskupstwie lubuskim. Uwagi krytyczno-polemiczne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1949, t. 2, s. 33-53.
- Naruszewicz A., *Historja narodu polskiego od początku chrześcijaństwa*, t. 3, 4, Warszawa 1781, 1783.
- Oleńnik K., *Tadeusz Wojciechowski (1838-1919)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, t. 1, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2007, s. 201-214.
- Patkowski A., *Chądzyński Jan Nepomucen*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, red. W. Konopczyński, Kraków 1937, s. 267-268.
- Perzanowska A., *Wiadomości źródłowe o życiu i działalności Jana Długosza*, [w:] *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, red. S. Gawęda, Warszawa 1980 (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 561, Prace Historyczne, z. 65), s. 293-366.
- Pisarze związani z województwem tarnobrzeskim. Informator biograficzny*, cz. 1, red. S. Mazur, autorzy hasel J. Myjak, M. Jaskólska, Tarnobrzeg 1991.
- Piskorski J. M., *Herbert Ludat (1910-1993) – historyk Słowiańszczyzny Zachodniej i stosunków polsko-niemieckich*, [w:] H. Ludat, *Słowianie – Niemcy – Europa. Wybór prac*, oprac. J. M. Piskorski, Marburg – Poznań 2000, s. 325-354.
- Szczaniecki P., *Katalog opatów tyńskich*, „Nasza Przyszłość” 1978, t. 49, s. 5-244.
- Semkowicz A., *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*, Kraków 1887.
- Semkowicz-Zarembina W., *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza*, Kraków 1952, (Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego, seria II, t. 42, ogólnego zbioru t. 72, nr 1).
- Semkowicz-Zarembina W., *Przedmowa*, [w:] *Jana Długosza Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, księga pierwsza, księga druga, wyd. J. Dąbrowski, W. Semkowicz-Zarembina, K. Pieradzka, B. Modelska-Strzelecka, tłumaczenie S. Gawęda i in., Warszawa 1962, s. 9-60.
- Silnicki T., *Władysław Abraham (1860-1941)*, [w:] W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII wieku*, Poznań 1962, s. 9-87.
- Sobieszczański F. M., *Wycieczka archeologiczna w niektóre strony gubernii radomskiej odbyta w miesiącu wrześniu 1851 roku przez F. M. Sobieszczańskiego*, Warszawa 1852.
- Starnawska M., *Między Jerozolimą a Łukowem. Zakony krzyżowe na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa 1999.
- Starnawska M., *Wiadomości Długosza o templariuszach i joannitach*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa i in., Warszawa 1991, s. 471-476.
- Starnawska M., *Zakony w dziejach Opatowa*, [w:] *Kapituła kolegiacka w Opatowie w 800-lecie istnienia*, red. M. Spociński, Z. Pałubska, Opatów 2007, s. 93-104.
- Starnawski J., *Bronisław Chlebowski*, Warszawa 1986.
- Stróżyk P., *Fundacja preceptorii templariuszy w Tempelhof*, „Roczniki Historyczne” 1992, t. 58, s. 5-22.
- Szymański J., *Kanonicy opatowscy w planach polityki ruskiej z przełomu XII i XIII wieku*, „Przegląd Historyczny” 1965, t. 56, z. 3, s. 388-395.
- Świechowski Z., *Architektura kolegiaty w Opatowie i jej geneza*, [w:] *w: Opatów. Materiały z Sesji 700-lecia miasta*, red. Feliks Kiryk, Sandomierz 1985, s. 11-20.
- Święcki T., *Opis starożytny Polski*, t. 1, Warszawa 1816.

- Teterycz-Puzio A., *Henryk Sandomierski (1126/1133 – 18 X 1166)*, Kraków 2009.
- Teterycz-Puzio A., *Polscy krzyżowcy. Fascynująca historia wędrówek Polaków do Ziemi Świętej*, Poznań 2017.
- Tomaszewski A., *Sub habitu templariorum – porta occidentalis ecclesiae Oppatioviensis*, [w:] *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa i in., Warszawa 1991, s. 295-303.
- Tomaszewski A., Kuczyński J., *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 30 czerwca do 10 lipca 1964 r. nad architekturą romańską w Opatowie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1966, t. 3, s. 105-126.
- Tomaszewski Z., Manteuffel T., Gąsowski J., *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 7 do 30 maja 1953 r. nad osadnictwem średniowiecznym i architekturą romańską w Opatowie*, „Przegląd Historyczny” 1954, t. 45, z. 4, s. 691-721.
- Turkowski T., *Baliński Michał*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, red. W. Konopczyński, Kraków 1935, s. 240-242.
- Tyrowicz M., *Lipiński Tymoteusz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 17, z. 3, red. E. Rostworowski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1972, s. 399-401.
- Vetulani A., *Nowe źródło do historii staropolskiego prawa małżeńskiego*, [w:] tenże, *Z badań nad kulturą prawniczą w Polsce piastowskiej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976, s. 35-74.
- Weiss A., *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977, (Studia Kościelno-Historyczne, t. 1).
- Wierzbicki A., *Antoni Matecki (1821-1913)*, [w:] *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, t. 2, red. J. Maternicki, P. Sierzęga, L. Zaskilniak, Rzeszów 2014, s. 41-58.
- Wiśniewski J., *Dekanat opatowski*, Radom 1907.
- Wohlbrück S. W., *Geschichte des ehemaligen Bisthums Leubus*, Theil 1, Berlin 1829.
- Wojciechowscy M. i Z., *Polska Piastów. Polska Jagiellonów*, Poznań 1946.
- Wojciechowski T., *Szkice historyczne jedenastego wieku*, Warszawa 1951.
- [Wójcicki K. W.], *R. Opatów, „Kłosy”*, t. 15, 1872, nr 379, s. 222-223.
- Wyrzykowski A., *Buliński Melchior*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 125.
- Zieliński A., *Tajemnice polskich templariuszy*, Warszawa 2018.

